

Калантарова О. Ю.

КУЛЬТУРА ЧАСУ В ТИБЕТСЬКОМУ БУДДИЗМІ: ВСТУП ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ВЧЕННЯ КАЛАЧАКРИ

Статтю присвячено питанню культури часу в тибетському буддизмі. Як об'єкт дослідження обрано вчення про час – Калачакру та його традицію текстів. Проведено спробу культурологічного аналізу впливу доктрини Колеса Часу на всі сфери життя традиційної буддійської спільноти тибетського походження, зокрема прояви цього впливу у науковій думці, релігійній практиці, мистецтві. Акцентовано увагу на спільному ядрі буддійської та бонської версії походження вчення; складено хронологічну послідовність виникнення базових текстів і коментарів, виділено основні етапи поширення вчення; проведено огляд структури концепту часу та її кореляцію з календарною культурою, що уособлює мала буддійська наука «чорних» і «білих» розрахунків. Як ілюстрацію практичного застосування Калачакри презентовано основні тексти із розрахунків традиційної тибетської астрології.

Ключові слова: Калачакра, тибетський буддизм, Колесо Часу, традиція розрахунків «ці» (rtsis), «чорні» розрахунки, «білі» розрахунки, тибетська астрологія, тантра.

Щоб порушити питання розуміння часу у тибетському буддизмі, необхідно ознайомитись із основним буддійським вченням про час, зокрема з відповідною історіографією. За браком україномовних публікацій з цього питання, варто створити певний культурно-інформаційний прецедент, щоб долучитися до всесвітніх наукових тибетологічних студій і зануритися в глибини аналізу практичного ставлення буддійських філософів до категорії часу.

Отже, ідея часу в буддійській культурі багатогранна. Вона формується не тільки у потойбічну істоту-образ-міф,¹ а й в інтелектуальне поняття,² яке стає основою досліджень свідомості та духовного пошуку істини.³ Доказом останнього є буддійське вчення про час, яке має назву Калачакра тантра.⁴ Це вчення спонукає до міркувань щодо природи часу⁵ і застосування для цього певних інтелектуальних вправ і розрахунків, основаних на принципах циклічного плину часу.⁶ Вчення стає підґрунтям для формування культур-

ного простору в цілому – принципи Калачакри використовують для історичної хронології,⁷ складання щорічних календарних альманахів⁸ та вирішення етико-аксіологічних питань.⁹ Також учення про час є методом ритуальної практики (шлях у «чисті землі»)¹⁰ та поповнює образами, символами релігійне мистецтво,¹¹ зокрема такими культовими архітектурними спорудами, як ступи (тибетською – чортени, *mchod rten*).¹²

Такий багаторівневий контекст виникнення і тлумачення буддійського концепту часу нелегко осягнути одразу, тому буде не зайвим для початку торкнутися історії виникнення та астрософії вчення Калачакри, яке особливим чином розгорнулося в тибетському буддизмі, де ідея часу стала чимось значно більшим, ніж просто часткою культурного інтер'єру, – вона об'єднала усі сфери життя людини.

⁷ Сумба-кханбо Ешей-балджор, *Пагсам – Джонсан: історія і хронологія Тибета*, пер. Ригби Пубаева (Новосибирськ: Наука, 1991), 47, 52, 75.

⁸ Edward Henning, Jey Tsonq Khapa, *Kalacakra and the Tibetan Calendar*, ed. by Robert A. F. Thurman (New York: The American Institute of Buddhist Studies at Columbia University, 2007), 141–210.

⁹ Александр Берзин, *Принятие посвящения Калачакры*, пер. с англ. М. Кожевниковой, под ред. А. Терентьева (Санкт-Петербург: Нартанг, 2016), 105–122.

¹⁰ Стрелков, *Представления в буддизме*, 67–84.

¹¹ Андрей Терентьев, *Определитель буддийских изображений* (Санкт-Петербург: Нартанг, 2004), 253–294; Роберт Бир, *Энциклопедия тибетских символов и орнаментов*, пер. с англ. Люки Бубенковой (Москва: Ориенталия, 2011), 124, 133.

¹² Бир, *Энциклопедия тибетских символов*, 139–46.

¹ Валерий Андросов, *Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь* (Москва: Ориенталия, 2011), 243.

² Гленн Муллин, *Практика Калачакры*, пер. и пред. Вилены Дыльковой-Парфионович (Москва: Беловодье, 2002), 5–23.

³ Андрей Стрелков, «Представления в северном буддизме о рождении в Шамбале», *Этнографическое обозрение* 4 (2009): 68.

⁴ Андросов, *Индо-тибетский буддизм*, 243–5.

⁵ Серафим Сидоров, *Калачакра «Круг Времени»* (Пенза: Золотое сечение, 2012), 47.

⁶ Елеазар Мелегинский, гл. ред. 4-е изд. *Мифология. Большой энциклопедический словарь* (Москва: Большая российская энциклопедия, 1998), 271.

Назва вчення на санскриті «Калачакра» (kā-lasakra, тут і далі використовуємо транслітерацію для санскритських термінів IAST), або тибетською «Дюкор» (dus 'khor, тут і далі використовуємо транслітерацію для тибетських термінів Вайлі) – у перекладі означає «колесо часу», тобто знання про кругообіг феноменального світу в часі. Вчення належить до буддизму Ваджраяни. Вживається у повній назві як Kālasakra tantra (тибет. dus 'khor gnyud), де тантра, у цьому контексті, означає метод, завдяки якому практикуючий сягає стану просвітлення.¹ Причому цей метод вважають за самодостатній і зраховують у буддистських школах до класу вищих тантр діамантового шляху (за винятком «школи старих перекладів» н'інгма та ордену юндрунг бон).²

Згідно з «Синім літописом»,³ Калачакра прийшла до Тибету з Індії і походить від Будди Шак'ямуні, який за традицією наставляв легендарного царя Шамбали Сучандру. Відповідно до цього, вчення можна віднести до історичного періоду життя Будди, що європейські академічні вчені орієнтовно датують 5–4 ст. до н. е.,⁴ але це не так однозначно, як ми побачимо далі. Крім того, є друга версія походження вчення Калачакри, яка збереглася у добуддистській тибетській традиції бон та апелює до вчителя Будди Тонпа Шенраба.⁵ У бонському варіанті, час передачі вчення пересувається аж на 15,5 тисячоліття назад, у країну Олмо-Лунгрінг, що наближає нас до певної території на північному заході від Тибету та ще більше ускладнює процес верифікації події.

Крім очевидної розбіжності у датах і місцевостях, які цілком можна пояснити історико-політичним контекстом відносин між буддизмом і бонською вірою,⁶ насправді є багато спільних засадничих рис у цих переказах:

- вчитель, який передав вчення Калачакри, був освіченою людиною та просвітленим майстром, тобто Буддою;
- вчення було записано в країні омріяного благоденства;

- вчення є тантричним, тобто основане на визнанні захопленості людського сприйняття дуальністю «суб'єкт-об'єкт» і пропонує методи її подолання;
- вчення пропонує модель устрою феноменального світу;
- вчення зосереджено на природі часу;
- вчення дає основу для розвитку науки обчислень часу (яку зазвичай не зовсім коректно називають тибетською астрологією), що вираховує особливості індивідуального шляху самовдосконалення.

Традиції текстів

Досліджувати традицію текстів Калачакра тантри досить складно, як і традицію історичної літератури Тибету:⁷ релігійні спільноти та особливо буддистські монастирі, які через лінію наслідування передавали знання з покоління в покоління, живуть досить відокремлено і дуже дбайливо ставляться до особливостей саме свого досвіду та методів-практик його отримання. Окрім того, варто зауважити, що для правильного розуміння будь-якого традиційного тексту треба отримати щонайменше коментарі від освічених лам, а в деяких випадках навіть дозвіл працювати із джерелами. Але починаючи з ХХ ст. вчення Колеса Часу активно поширюється в західній культурі: воно стає відкритим, викликає зацікавленість, потребує вивчення та адекватного обґрунтованого ставлення.

Важливо зазначити, що вчення від початку було дано цілісним. За традицією, відразу з'являються корінні стислі тексти. Потім – коментарі, як додаткові пояснення для початківців заради уникнення помилок і зміцнення наміру на шляху розуміння практичного застосування вчення. Потім – переклади та коментарі іншими мовами. З самої послідовності перекладів і коментарів можна відстежувати поширення практики Калачакри. Для орієнтації у великій кількості матеріалу щодо вчення, спочатку можна скористатися схематичною хронологією, яка безумовно потребує подальших дослідницьких уточнень, але наразі досить ефективно впорядковує осмислення цього процесу.

1. Міфологічний період Калачакри, до IX ст. до н. е.

Все, що складно історично підтвердити, але що збереглося у культурній тибетській спадщині як стародавні перекази, ми можемо віднести до

¹ Кэдруб Дже, *Основы буддийских Тантр*, пер. с тиб. Фердинанда Лессинга, Алекса Вайнмана, пер. с англ. Фариды Маликовой (Москва: Шечен, 2000), 240.

² David Snellgrove and Hugh Richardson, *A Cultural History of Tibet* (Boston & London: Shambhala, 1995), 309.

³ George N. Roerich, *The Blue Annals (In Two parts)* (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers limited, 2016), 753–1024.

⁴ Андросов, *Индотибетский буддизм*, 134.

⁵ Олена Калантарова й Денис Король, «Цивілізаційні та ідеологічні трансформації в Центральній Азії. Спроба культурологічного аналізу праць Б. І. Кузнецова», *Наукові записки НаУКМА, Теорія та історія культури* 179 (2016): 68–75.

⁶ Сергей Кузьмин, *Скрытый Тибет. История независимости и оккупации* (Санкт-Петербург: издание А. Терентьева, 2010), 115.

⁷ Андрей Востриков, *Тибетская историческая литература* (Москва: Издательство восточной литературы, 1962), 16.

цього періоду: від легенди про те, як передав учення вчитель Тонпа Шенраб, аж до настанов щодо Калачакри від Будди Шак'ямуні.

2. *Період корінних текстів Калачакри, IX ст. до н. е. – VIII ст. н. е.*

Спираючись на свідоцтва тибетського хронолога XIV–XV ст. Лхундруб Г'ямцо, дослідники традиції зазначають, що Будда Шак'ямуні передав учення у 881 р. до н. е.¹ І хоча існують деякі розбіжності у поглядах (Ю. Реріх дотримувався іншої дати – 878 р. до н. е.),² IX ст. може сміливо претендувати на тибетсько-буддійську версію часу виникнення вчення. І в нашому дослідженні саме його доречно взяти за точку відліку цього періоду.

Після повернення до Шамбали легендарний цар Сучандра склав корінний текст *Кала-чакра-мула-тантра* (kālacakramūlatantra). Цей текст повністю не зберігся, за винятком деяких літературних уривків – це глави під назвою *Секкодеша* (Sekoddeṣa),³ які дійшли до нас з коментарями Наропи (1016(?)–1100(?)).⁴ До базових текстів відносять також дещо пізніший і скорочений варіант під назвою *Шрі Калачакра-лагху-тантра-раджа* (Laghukālacakratantrarāja).⁵ Його склав легендарний цар Шамбали з плеяди царів Калки (приблизно за 600 років після смерті Сучандри) – Манджушрікірті-Яшас. Саме до цього тексту вже наступний володар Шамабали на ім'я Пундаріка (тибетською Падма Карпо) написав перший коментар до Калачакри під назвою «Бездоганне світло» (санскр. Vimalaprabhā, тибет. Dri med 'od).

Отже, базові тексти вчення є стислим і концентрованим викладом бачення устрою та динаміки існування феноменального світу у контексті Калачакри, рекомендацій з практики такого світогляду та його переваг.

Варто зазначити, що друга половина періоду корінних текстів виглядає як «століття затишшя», під час якого, за переказами, Калачакра існує у міфічній омріяній країні Шамбалі, але історичне підтвердження практики вчення у профанному світі людей здається або невизначеним, або достатньо сакралізованим, щоб набути чітких явних форм.

3. *Ранній період перекладів і коментарів Калачакри, IX–XII ст.*

Цей період ще можна умовно назвати індійсько-тибетським, тому що він позначає повернення Калачакри до Індії та поступове приєднання вчення (а може відновлення? – питання поки залишається відкритим) до тибетської культури. У цей період відбувається відродження буддизму та поширення нових віянь у середовищі тибетських мислителів (особливо культу Колеса Часу), з чим пов'язана, в першу чергу, видатна фігура авторитетного індійського вчителя славетного університету Наланди⁶ Атіши (санскр. Atiśa Dīpaṅkara Śrījñāna, тибет. a ti sha dpal mar me mdzad ye shes) (980–1054)⁷, засновника школи Кадам.

Згідно з «Синім літописом», від початку було зафіксовано чотири основні лінії такої «зворотної тяги» вчення – через практикуючих буддійських філософів Ачар'ю Калачакрападу, Соманатху, Дуйкі-Хорлову-молодшого та Шрі Наропу, Абхаю. Що стосується перекладів Калачакри тибетською, то зафіксовано дві лінії наслідування: від Ра лоцави (rwa lo tsa ba) та від Дро лоцави ('bro lo tsa ba).

За буддійською традицією, корінні тексти потребують не тільки перекладів, а й авторитетних осмислень і відповідних коментарів. Саме тому з'являються пояснювальні тибетські тексти. Однак треба враховувати, що останні завжди корелюють із лініями наслідування різних шкіл, що залишає традицію живою, але робить її доволі відмінною у деталях практики. Таким чином з'являються коментарі, що ілюструють особливий релігійний і філософський досвід тієї чи іншої школи тибетського буддизму.

У цей період поширення Калачакри треба зазначити дві вирішальні події – прийняття Тибетом календарного літочислення, згідно з Калачакрою, у 1027 р., та руйнацію на початку XIII ст. мусульманами славетного університетського комплексу Наланди. Ці події спочатку прищепили вчення Калачакри тибетській культурі, а потім вимусили прихистити його, де воно й розквітло перекладами та унікальними буддійськими дослідженнями і коментарями.

До цього періоду обов'язково треба віднести відомого Юмо Мікьо Дордже (yu mo mi bskod

¹ Андрей Стрелков, «Тибетский источник XIX века “Обобщающее рассуждение об устройстве страны Шамбалы в северной стороне” Жигмед Сандана по историософскому аспекту учения Калачакра» (Цирендоржиевські читання – 2012 (V): Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: крос культурні контакти, Київ, Травень 24–26, 2012), 131.

² Андрюсов, *Инд-тибетский буддизм*, 245.

³ Там само, 244.

⁴ Herbert V. Guenther, *The life and teaching of Naropa* (Oxford: Oxford University Press, 1963), 33.

⁵ Андрей Стрелков, «Буддийское учение Калачакры: источники, структура, содержание», *Вестник РХГА* 6, 1 (2008): 115.

⁶ Шантидева, *Собрание практик (Шикиасамучая)*, пер. с тиб. А. Кугявичус, ред. пер. А. Тереньев, автор пред. Ю. Жиронкина, серия «Наланда» (Москва–Дели: Фонд «Сохраним Тибет», 2013), 536.

⁷ Snellgrove, *Cultural History of Tibet*, 130; Елена Огнева, «Школа кадам і становлення тибетського буддизму» (Цирендоржиевські читання – 2012 (V): Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: крос культурні контакти, Київ, Травень 24–26, 2012), 120.

rdо rje)¹ (1038(?)–1117(?)), який був учнем кашмірського майстра Соманатхи (Дава Гьонпо) та одним з перших видатних практиків вчення Калачакри. Саме його можна вважати засновником буддійської школи джонанг, відомої своїми унікальними досягненнями у тантрі часу.

4. *Середній період перекладів і коментарів Калачакри, XIII–XVII ст.*

«Синій літопис» також наголошує, що «найвідомішими тлумачами Калачакри у Країні Снігів» були Будон і Долпопа.² Розглянемо ж бо і ми внесок тибетських практиків того часу у розуміння вчення.

Продовжуючи перелік вчителів школи джонанг, ми називаємо ім'я тибетського ученого Долпопа Шераб Г'ялцен (dol bo ba shes rab rgyal mtshan; 1292–1361), який глибинно практикував Калачакру і разом зі своїми учнями підготував новий переклад базових текстів Колеса Часу та склав велику кількість творів,³ зокрема шастри з традиційної тибетської астрології.

Певна річ, треба згадати також буддійського практика та перекладача, редактора канонічних збірок текстів Ганджур (bka' 'gyur; колекція тантричних вчень якої містить тексти з Калачакра тантри) та Данджур (bstan 'gyur) – історіографа, на ім'я Будон Рінчендуб (bu ston rin chen 'grub; 1290–1364), який написав свій коментар до Калачакралогутантри та Вімалапрабхи, що увійшов у збірку творів «Колесо часу: джерело явищ» (dus 'khor chos 'byung).⁴

«Синій літопис», у контексті Калачакра тантри, наголошує також на величчю перекладача Сонома Г'яцо (bsod nams rgya mtsho; ⁵ 1342–1409), наймовірно освіченого у буддійському вченні, поважного та досвідченого майстра та аскета.

Варто назвати розгорнутий «Коментар» ('grel chen) до вчення Калачакри, який було внесено у збірку «Колективних праць» (gsung 'bum),⁶ автором якого був один із видатних учнів Цхонкапи (tsong ka pa) – майстер Кхедруб Гелег Белсанг (mkhas grub dge legs dpal bsang; 1385–1438).

Ще одна велична постать буддійських практиків – Такцанг Лоцава Шераб Рінчен (stag tshang lo tsa ba shes rab rin chen; 1405–1477), майстер, який склав свій коментар «Загальне значення Калачакри: океан вчення» (dus 'khor spyi don bstan pa'i rgya mtsho).⁷

Згадаємо також вченого, представника школи гелуг – Кхедруб Норсанг Г'яцо (khhas grub nor bzang rgya mtsho; 1423–1513), який був учнем Далай Лами I та вчителем Далай Лами II. За традицією, цей майстер став одним із засновників досить впливової школи тибетської астрологічної традиції *пхуг* (тибет. phug – «печера»),⁸ а також автором класичного твору з філософсько-релігійного дослідження Калачакри – «Прикраса бездоганного світла» (dri med 'od kyi rgyan).⁹

Також неможливо особливим чином не виділити буддійського вчителя, ченця, філософа на ім'я Лобсан Чьок'ї Г'ялцен (blo bzang chos kyi rgyal mtshan; 1570–1662), та його вагомий внесок у розвиток ідей тантричних вчень, зокрема Калачакри, які складають декілька томів збірки його творів¹⁰.

Наостанок варто нагадати ще одну визначну постать школи джонанг – буддійського практика та вченого на ім'я Джецун Таранатха (rje btsun ta ra na tha; 1575–1634), який зібрав усі матеріали з Калачакра тантри та інших тантр в єдиний практичний посібник, тексти якого й досі вважають великим доробком школи джонанг.¹¹

Завершуючи історичні приклади, зауважимо, що саме в цей, умовно кажучи, тибетський період було складено і сам «Синій літопис» (deb ther sngon po; 1478 p.) – великий хронологічний проект під керівництвом Гьо Лоцава Шонупел ('gos klo tsa va gzhon nu dpal; 1392–1481), де історії поширення вчення Калачакри присвячено цілий розділ.

5. *Пізній період перекладів і коментарів Калачакри. XVIII–XX ст.*

До початку цього періоду цілком можна віднести визначну пам'ятку тибетської історіографії

¹ Christopher Hatchell, *Naked Seeing* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 8.

² Roerich, *The Blue Annals*, 755.

³ གསུང་འབྲུམ་ཤེས་རབ་རྒྱལ་མཚན། (gsung 'bum/shes rab rgyal mtshan). <https://www.tbrc.org/#!rid=W23727>.

⁴ གསུང་འབྲུམ་རིན་ཅེན་གྲུབ། (gsung 'bum/rin chen grub). <https://www.tbrc.org/#!rid=W22106>.

⁵ Roerich, *The Blue Annals*, 92, 805, 1259.

⁶ གསུང་འབྲུམ་མཁའ་གྲུབ་རྗེ། (gsung 'bum mkhas grub rje). <https://www.tbrc.org/#!rid=W22111>.

⁷ དུས་འཁོར་སྤྱི་དོན་བསྟན་པའི་བྱ་མཚན། (dus 'khor spyi don bstan pa'i rgya mtsho). https://www.tbrc.org/#!library_work_ViewByOutline-O1CZ28731CZ3105%7CW2DB4577.

⁸ Svante Janson, *Tibetan Calendar Mathematics* (Uppsala: Internet publication on the server of the Department of Mathematics, Uppsala University, December 2007), <http://www.math.uu.se/~svante/papers/calendar/tibet.pdf>.

⁹ དྲི་མེད་འོད་ཀྱི་རྒྱན། (dri med 'od kyi rgyan), <https://www.tbrc.org/#!rid=W30197>.

¹⁰ པན་ཅེན་ལྷོ་བཟང་ཚེས་ཀྱི་རྒྱལ་མཚན་གྱི་གསུང་འབྲུམ། (pan chen blo bzang chos kyi rgyal mtshan gyi gsung 'bum), [https://www.tbrc.org/#!rid=O1GS106148%7CO1GS1061481GS106194\\$W23430](https://www.tbrc.org/#!rid=O1GS106148%7CO1GS1061481GS106194$W23430).

¹¹ རྗེ་བཙུན་གསུང་འབྲུམ། (rje btsun ta ra na tha gsung 'bum), <https://www.tbrc.org/#!rid=W22277>.

«Пагсам-джонсан»¹ (dpag bsam ljon bzang) вченого з області Амдо – Сумба-кханбо Ешей-балджор (sum po mkhan po ye shes dpal 'byor; 1704–1788), де приділено увагу хронології буддійських царів, що побудована за принципами розрахунків системи Калачакри.²

Також пригадаємо видатну постать тибетського лами, теоретика та практика буддійського та бонського напрямку, одного з засновників позасектантської традиції ріме (ris med) на ім'я Джамгон Конгтрул Ладро Та'є (kong sprul blo gros mtha' yas; 1813–1899). Саме він провів фундаментальні компаративні дослідження космологічних систем різних тибетських вчень,³ зокрема Калачакри.

Піком цього періоду вельми логічно вважати зародження науки тибетології (в середині XIX ст.), коли вже на Заході з'являються перші згадування у переліках тибетських першоджерел текстів вчення Калачакри.⁴

До цього періоду відноситься тибетологічне дослідження доктрини часу Ю. Реріха, де були застосовані спроби метафізичної, онтологічної реконструкції та інтелектуальної рефлексії до вчення Калачакри.⁵

б. *Сучасний період перекладів та коментарів Калачакри, XX–XXI ст.*

Треба зауважити, що Калачакра до певного часу немовби настоювалася у монастирях Тибету та дозривала у тантричних лініях наслідування. Однак у XX ст. розпочинається активне і вже публічне передання Калачакри Далай Ламою XIV (перше передання – 1954 р., Лхасса, Тибет). Після еміграції тибетського лідера у 1959 р. вчення передавали в Індії та інших країнах. Особливої уваги заслуговують відкриті передачі у США та Європі, які стимулювали (й підтримують досі) науковий інтерес до концепту Калачакри. Для перевірки останньої тези достатньо відстежити періоди виходу деяких відомих тибетологічних публікацій і порівняти їх із датами публічних посвят у Калачакру.⁶ Наприклад,

у 1981 р. в США відбулося перше передання вчення для західного світу. Після цього ми отримали дослідження Роджера Джексона⁷ з Калачакри. У 1985 р. відбулося передання у Швейцарії. З'явилися есеї Джона Н'юмена,⁸ Девіда Ріглі.⁹ Після ініціації в Лос-Анджелесі вийшло друком дослідження Глена Мулліна.¹⁰ І нарешті, після посвят у 1994 р., в Індії та в Іспанії, формуються фундаментальні академічні підходи до вивчення Калачакри – побачили світ переклади та коментарі Олександра Берзіна,¹¹ Алана Воллеса,¹² Весни Воллес,¹³ а далі – Андрія Стрелкова,¹⁴ Гевіна Кілті¹⁵ та ін. Безумовно, процеси розвитку наукової думки не такі поверхневі, але навіть побіжний погляд на таку кореляцію змушує визнати великий попит у західному світі на пояснення вчення Калачакри. Тож, здається, до кульмінації сучасного періоду ми лише наближаємося. Він може бути увінчаний розгорнутим дослідженням західних науковців, зокрема культурологів та філософів, саме змістовної складової Калачакри.

Однак уже зараз, спираючись на досвід наукового вивчення текстів доктрини, можна стверджувати, що наймовірно важливим для вчення залишається його основна ідея – циклічний плин часу, який має три рівні: *зовнішній, внутрішній та глибинний (або інший) час*.¹⁶ Однак для адекватного розуміння цих трьох рівнів необхідно пояснити головний принцип вчення: у центрі всієї світобудови є самоусвідомлене Я, що може бути досягнуто людиною та яке безпосередньо спостерігає себе, і в цьому відкриває для себе істинну природу свого буття. Такий принцип цілком відповідає ідеї антропоцентричності практик діамантового шляху¹⁷ та відтворює ідею геоцентричності тибетських астрономіко-астрологічних розрахункових систем.¹⁸ Технологічний

⁷ Geshe Lhundub Sopa, Roger Jackson, John Newman. *The Wheel of time The Kalachakra in Context* (Boston & London: Snow Lion, 1991), 1–50.

⁸ Там само, 51–90.

⁹ David Reigle, "The Lost Kalachakra Mula Tantra on the kings of Shambhala." *Kalachakra research publications* 1, 1–4, 1986, https://www.academia.edu/6423778/The_Lost_Kalachakra_Mula_Tantra_on_the_Kings_of_Sambhala.

¹⁰ Муллін, *Практика Калачакри*, 2002.

¹¹ Берзин, *Принятие посвящения Калачакри*, 2016.

¹² Gen Lamrimpa, *Transcending Time: An Explanation of the Kalachakra Six-Session Guruyoga*, trans. B. Alan Wallace, ed. Pauly B. Fitze (Boston, Wisdom Publications, 1999), 384.

¹³ Vesna Wallace, *The Inner Kalachakrantra: A Buddhist Tantric View of the Individual* (Oxford University Press, 2001), 288.

¹⁴ Стрелков, *Учение Калачакри*, 2008.

¹⁵ Khedrup Norsang Gyatso, *The Library of Tibetan Classics: Ornament of Stainless Light*, gen. ed. Thupten Jinpa, trans. Gavin Kilty, 14 (Boston: Wisdom Publications, 2004), 708.

¹⁶ Geshe Lhundub Sopa, *The Wheel of time*, 31.

¹⁷ Кэдруб Дже, *Основы буддийских Тантр*, 240.

¹⁸ Henning, *Kalachakra and the Tibetan Calendar*, 55; Charles Ramble, "The assimilation of Astrology in the Tibetan Bon Religion", *Extreme-Orient, Extreme-Occident* 35 (2013): 199–232.

¹ འཕགས་ཡུལ་རྒྱ་ནག་ཆེན་པོ་བོད་དང་སོག་ཡུལ་དུ་དམ་པའི་ཚོས་བྱང་། ལྷོ་ལ་དཔག་བསམ་རྒྱུན་བཟུང་། ('phags yul rgya nag chen po bod dang sog yul du dam pa'i chos byung tshul dpag bsam ljon bzang), <https://www.tbrc.org/#!rid=W1KG16754>.

² Сумба-кханбо, *Пагсам-Джонсан*, 265.

³ Jamgon Kongtrul Lodro Taye, *The Treasury of Knowledge. Book One: Myriad Worlds*, trans. from tib. – Kalu Rinpoche Translation Group (Boston and London: Snow Lion, 2003), 304.

⁴ Востриков, *Тибетская историческая литература*, 21; Alekander Csoma de Koros, *Analysis of the Kanjur*, pref. G. W. De Jong (Sri Satguru Publications, India, reprint 2015), 146, 185.

⁵ Юрий Рерих, *К изучению Калачакри. Паралоксиддхи*, пер. с англ. Николая Шабанова (Харьков: Основа, 1990), 77.

⁶ Римма Номишева, «Посвящение в Калачакра-Тантру», *Современность и духовно-философское наследие Центральной Азии*, ред. д. ф. н. И. С. Урбанова (Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1997), 119–120.

і критичний погляд на вчення тантр, зокрема на Калачакра-тантру, у такому контексті є дуже важливим, тому що він дає можливість уникнути релігійних і сциєнтистських упереджень і спробувати зазирнути в тибетську інтелектуальну ідею часу.

Для структурного пояснення рівнів Калачакри залучимо до розгляду одну з п'яти малих буддійських наук.¹ Її називають системою обчислення часу *ці* (тибет. rtsis), або тибетською астрологією. Застосування терміна «астрологія» до назви розрахунків малої буддійської науки поширюються у працях іноземних дослідників тибетської традиції починаючи з другої половини ХХ ст.² Найвірогідніше, на той час це була лише спроба наголосити на спорідненості з європейськими традиціями, щоб зорієнтувати наукову спільноту у новому дослідницькому полі. Зауважимо лише, що сучасні науковці тибетського походження намагаються уникнути такого ототожнення, наповняючи на автентичному терміні *ці* або, в крайньому разі, *astro-science*.³ Однак використання грецького терміна «астрологія» може бути цілком виправданим, тому що і грецька і тибетська традиційні розрахункові системи – це спроба врахувати та спрогнозувати плин подій у часі, спираючись на циклічність буття і постулат «що вгорі, те й доли». Хоча і є деякі відмінності у засобах реалізації цієї мети.

Наше звернення до тибетських обчислень зовсім не випадкове, тому що в традиційних текстах із *ці* ми постійно стикаємося з прямими посиланнями на Калачакру. Отже, вони ілюструють практичну сторону застосування вчення.⁴

Спостереження 1.

Основні тексти з тибетської науки *ці*

Хоч би якими архаїчними здавалися ці заримовані тексти, вони заслуговують на увагу не лише як культурний феномен, а і як світоглядний підхід до впорядкування життя у часі. Згадаємо декілька найвизначніших текстів, які й досі широко застосовують у тибетських монастирських і світських розрахунках часу. Вони належать до різних ліній наслідування, але синхронні у викладанні базових речей.

¹ Tenzin Sherab and Tenzin Tsewang Jamling, *A Concise Introduction to Tibetan Astrology* (Dharamsala: Tibetan Medical & Astro. Institute of H. H. The Dalai Lama, 2012), 120.

² Philippe Cornu, *Tibetan Astrology*, trans. from Franch by Gregor Hamish (Boston & London, Shambhala, 2002), 15.

³ Jampa G. Dagthon and Jhampa Kalsang, *Tibetan Astronomy & Astrology* (Dharamsala: Soring Literary Research Department, Men-Tsee-Khang, 1998), 7.

⁴ Сидоров, «Круг Времени», 46.

«Вайдур'я Карпо» (тибет. bai du rya dkar po – «Білий Берил») – текст видатного реформатора тибетських наук, регента Далай Лами V, Десі Санг'є Г'яцо (sde srid sang rgyas rgya mtsho; 1653–1705).⁵

«Давей Озер» (тибет. zla ba'i 'od zer – «Місячне сяйво») – присвячено базовим поняттям розрахунків *нагці*. Укладач тексту – Мінлін Лочен Дгарма Шрі (smin glin lo chen dharma shri; 1654–1718).⁶

«Нагці Хансіг Мелонг» (тибет. nag rtsis snang srid me long – «Чорні розрахунки: люстро феноменального світу»), і «Джеці денгьон н'інпо» (тибет. 'bras rtsis bden don nyung po – «Розрахунки плоду: сутність істини»), складають посібник з астрології у традиції бон. Автор-укладач – лама на ім'я Кхедруб Лунгток Г'яцо (mkhas grub lung rtogs rgyam thso; 1879–1916).⁷

«Джеці ратнаї бандзьо нанваї гетьон» (тибет. 'bras rtsis ratna'i bang mdzod snang ba'i dga' ston – «Розрахунки плоду: свято прояву коштовної скарбниці»). Автор тексту – К'юнпрул Джигмед Намкай Дордже (khyung sprul 'jigs med nam mka'i rdo rje; 1897–1956).⁸ Це наукова праця з *astro-science*, яка присвячена традиційним прогностичним розрахункам бонської традиції.

І це лише верхівка айсбергу. Інтерес до дослідження тибетських розрахункових систем, зокрема до їхніх прогностичних можливостей, постійно зростає у сучасних тибетських і західних науковців. Яскравим прикладом є великий зведений тлумачний словник термінів із тибетських розрахунків «Світоч чистоти» (gsal sgron me), виданий тибетською мовою у 2008 р.⁹

Спостереження 2.

Вимірювання часу

Тибетській підхід до визначення *часу*, який об'єднує усі напрями буддійської малої науки про зірки на тлі вчення Калачакри, пропонує погляд на *час* як на плинний багаторівневий кругообіг, обумовлює наявність центральної точки,

⁵ བོ་དུ་རྩ་དཀར་པོ། (bai durya dkar po), <https://www.tbrc.org/#/rid=W2CZ8040>.

⁶ འབྲུང་རྩེས་མན་ངག་ལྷ་བའི་འོད་ཟེེ། ('byung rtsis man ngag zla ba'i 'od zer), <https://www.tbrc.org/#/rid=W29569>.

⁷ གསུམ་ལག་རྩེས་ཀྱི་རིག་པ་ནག་རྩེས་སྣང་སྲིད་མེ་འོང། (gtsug lag rtsis kyi rig pa nag rtsis snang srid me long), <https://www.tbrc.org/#/rid=W1KG13780>.

⁸ དཔྱ་དགུམ་འབྲས་རྩེས་རྒྱུ་བའི་བང་མཛོད་སྣང་བའི་དགའ་སྟོན། (dpyad gsum 'bras rtsis rat+na'i bang mdzod snang ba'i dga' ston), <https://www.tbrc.org/#/rid=W1KG12787> – Title from the screen. – Last access: April 7, 2018.

⁹ རྩེད་དབང་འཕྲིན་ལས། (Sewang Thinley), འབྲུང་རྩེས་རྩེས་འབྲེལ་གསུམ་ལག་རྩེས་ཀྱི་གསལ་སྟོན་མེ། ('byung rtsis tshig 'grel gtsug lag kun gsal sgron me) (India, Astro Department Men-Tsee-Khang, 2008), 492.

де розташовано спостерігача цього процесу, який є його точкою відліку та джерелом. Коло, що таким чином оточує центр, потребує нанесення певної кругової шкали для вимірювання плину часу. Тому виникає наступна необхідність – прив'язки до емпірично виявленого спостережуваного періодичного процесу. Його періодичність має бути використано як ділення такої шкали. Для таких цілей виокремлюють два природні періодичні рухи – умовно кажучи, макропроцес, який пов'язаний з обертанням небосхилу, та мікропроцес, що пов'язаний із циркуляцією крові, і як наслідок, серцебиття людини.

Отже, тибетські обчислення визначають центр як джерело плину часу та навколо нього дві кругові шкали вимірювання часу – умовно об'єктивну (нерозривну), згідно з рухом планет сонячної системи, та умовно суб'єктивну (дискретну), згідно з серцевим пульсом.

Спостереження 3.

Розділи тибетських розрахунків

Відповідно до згаданих вище шкал об'єктивного та суб'єктивного плину часу, тибетська традиція має два основні розділи астрологічних розрахунків – «білі розрахунки» (*dkar rtsis*) і «чорні розрахунки» (*nag rtsis*).

Нагці – це так звані розрахунки балансу п'яти природних елементів. Зазвичай походження цього розділу *ці* пов'язують з китайською культурою. Однак, зважаючи на свідчення добуddийської традиції бон, це питання потребує подальшого дослідження. Так чи інакше, *нагці* лежить в основі усієї традиційної тибетської медицини, тому що зберігає досвід діагностики фізичного та психічного стану та лікування людини за її пульсом.

Карці – це астрологія зірок, походження якої пов'язують з індійською культурою. За допомогою її методів роблять календарні обчислення, зокрема вираховують дати затемнень, початку нового року, важливих культурно-релігійних подій і традиційних свят, обрядів тощо.

Отже, основний критерій розподілу астрологічних розрахунків – орієнтація на зовнішній зоряний час і на внутрішній фізіологічний час людини.

Спостереження 4.

Центр Калачакри

Згідно з Калачакрою, у нас залишається ще третій рівень часу – глибинний, інший, таємничий і перетворювальний.¹ Якщо поставити запитання, чи є розділ у тибетських розрахунках,

який можна пов'язати з центром світобудови Калачакри, навколо якого все обертається, тобто трансцендентальне джерело часу, то відповідь буде – так, є.

Є третій, утаємничений розділ *ці* – *янгчар* (*тибет. dbyangs 'char* – «висхідні звуки»² або «виникнення зі звуків»³). Ці розрахунки пов'язані з особливими символічними відповідностями між звуками та періодами *часу*, які ґрунтуються на розумінні значущості первинних енергій, пра-енергій, що відтворюються у звуці та генерують/підтримують *простір*. Тобто звуки стають головною ознакою, що відображає модус самозосередженого Я як втіленої інтенції перед-буття, яке перебуває у центрі кругообігу та створює світи. Зокрема, з вирахованих звуків формують мантри, які використовують у йогічних практиках.

Спостереження 5.

Іконографія Калачакри

Якщо узагальнити, то символ просторово-часового континууму Калачакри – це коло, вписаний у нього квадрат і їхній спільний центр. Це щось на кшталт спрощеної моделі устрою феноменального світу, що оточує виокремлене Я. Коло позначає циклічний плін часу, квадрат у середині – межі просторового існування елементів. І хоча ця мандала (*санскр. maṇḍala* – «коло») виглядає доволі симетричною, її структура досить анізотропна і залежить від напрямку, в якому Я її спостерігає. А напрямок – це, перш за все, зосередження на певному періоді часу.

У центрі такого світу міститься трон володаря часу Калачакри. У тибетській тантричній традиції його зображують парою міфічних істот яб-юм (*yab yum*),⁴ де чоловіча постать – це йідам (*yid dam*)⁵ Калачакра, а жіноча – його дружина Вішваматі (*тибет. Нацог-юм, sna tshogs yum*).

Йідам у перекладі з тибетської означає «той, що возносить думки», у сенсі «розум, стриманий обітницею» (*санскр. iṣṭadevatā, iṣṭadevatā*). Його зображення досить змістовне та деталізоване – це закодовані характеристики можливих модусів розуму. Перед йідамом – його дружина, яка його обіймає. Об'єднання «чоловічого» та «жіночого» начал, свідомості та матерії, метода та мудрості, за вченням Калачакри, дає людині можливість подолати невігластво та надмірні прихильності (під ногами пари яб-юм ми виявляємо символи людської тваринності).⁶

² Tenzin Sherab, *A Concise Introduction to Tibetan Astrology*, 33.

³ Берзин, *Принятие посвящения Калачакри*, 75.

⁴ Андросов, *Индотибетский буддизм*, 395.

⁵ Там само, 235.

⁶ Терентьев, *Определитель буддийских изображений*, 254.

¹ Берзин, *Принятие посвящения Калачакри*, 105–122.

Якщо пласку мандалу розгорнути у тривимірний простір, те місце, де відбувається такий акт взаємодії чоловічої та жіночої сили, виявляється центральною тронною залого багатопверхового палацу (храму), брами якого зорієнтовано за сторонами світу, що визначаються рухом сонця у часі. В певному сенсі, буддиські ступи є віддзеркаленням таких мандал.

Підсумовуючи наш невеличкий екскурс у традицію текстів Калачакри, можна зазначити вагомий внесок тибетської культури у вчення про час. Окрім того, ми з'ясували якщо не спадковість, то очевидну спорідненість буддиської та бонської ідей часу. Також констатували невід'ємний вплив доктрини часу на розвиток традиційних буддиських наук, зокрема астрології

та медицини, й зазначили відповідність традиційних обчислень розділам Калачакри. Треба ще неодмінно згадати образотворче та драматичне мистецтво, яке на цьому тлі збагатилося храмовими розписами, тханками та ритуальними танцями, присвяченими містерії Калачакри. Сам календар, згідно з яким організовується ритм соціального життя традиційного тибетського суспільства, також оснований на принципах цього вчення про час. Тому ґрунтовний академічний підхід до вивчення культури часу в тибетському буддизмі не тільки відкриває глибинний рівень буддиського розуміння буття, а й збагачує поле досліджень можливостями крос-культурних комунікацій і міждисциплінарних діалогів.

Бібліографія

- Андросов, Валерий. *Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь* (Москва: Ориенталия, 2011), 448.
- Берзин, Александр. *Принятие посвящения Калачакры*. Пер. с англ. М. Кожевниковой, под ред. А. Терентьева (Санкт-Петербург: Нартанг, 2016), 336.
- Бир, Роберт. *Энциклопедия тибетских символов и орнаментов*. Пер. с англ. Люки Бубенковой (Москва: Ориенталия, 2011), 428.
- Востриков, Андрей. *Тибетская историческая литература* (Москва: Издательство восточной литературы, 1962), 429.
- Дылькова, Вилена. *Тибетская агиографическая литература* (Москва: Издательство «Авторская книга» ООО, 2015), 352.
- Калантарова, Олена, та Денис Король. «Цивілізаційні та ідеологічні трансформації в Центральній Азії. Спроба культурологічного аналізу праць Б. І. Кузнцова». *Наукові записки НаУКМА, Теорія та історія культури* 179 (2016): 68–75.
- Кирти Цэншаба Ринпоче. *Практика Круга времени – Калачакры*. Сост., пер. с тиб., англ. М. Кожевниковой (Санкт-Петербург: Нартанг, 2013), 184.
- Кузьмин, Сергей. *Скрытый Тибет. История независимости и оккупации* (Санкт-Петербург: издание А. Терентьева, 2010), 544.
- Кэдруп Дже. *Основы буддийских Тантр*. Пер. с тиб. Фердинанда Лессинга, Алекса Вайнмана, пер. с англ. Фариды Маликовой (Москва: Шечен, 2000), 240.
- Мелетинский, Елеазар. гл. ред. 4-е изд. *Мифология. Большой энциклопедический словарь* (Москва: Большая российская энциклопедия, 1998), 736.
- Муллин, Гленн. *Практика Калачакры*. Пер. Вилены Дыльковой-Парфионович (Москва: Беловодье, 2002), 102.
- Номишева, Римма. «Посвящение в Калачакра-Тантру». *Современность и духовно-философское наследие Центральной Азии*. Ред. д. ф. н. И. С. Урбанаева (Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1997), 113–123.
- Огнева, Олена. «Школа кадам і становлення тибетського буддизму» (Цирендоржівські читання – 2012 (V): Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: крос-культурні контакти, Київ, травень 24–26, 2012).
- Рерих, Юрий. *К изучению Калачакры. Паралокасиддхи*. Пер. с англ. Николая Шабанова (Харьков: Основа, 1990), 77.
- Стрелков, Андрей. «Буддийское учение Калачакры: источники, структура, содержание». *Вестник РХГА* 6, 1 (2008): 114–132.
- Стрелков, Андрей. «Представления в северном буддизме о рождении в Шамбале». *Этнографическое обозрение* 4 (2009): 67–84.
- Стрелков, Андрей. «Тибетский источник XIX века “Обобщающее рассуждение об устройстве страны Шамбалы в северной стороне” Жигмед Сандана по историософскому аспекту учения Калачакра» (Цирендоржівські читання – 2012 (V): Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: крос-культурні контакти, Київ, Травень 24–26, 2012).
- Сидоров, Серафим. *Калачакра «Круг Времени»* (Пенза: Золотое сечение, 2012), 426.
- Сумба-кханбо Ешей-балджор. *Пассам – Джонсан: история и хронология Тибета*. Пер. Ригби Пубаева (Новосибирск: Наука, 1991), 265.
- Терентьев, Андрей. *Определитель буддийских изображений* (Санкт-Петербург: Нартанг, 2004), 304.
- Шантидева. *Собрание практик (Шикшасамуччая)*. Пер. с тиб. А. Кугявичуса, ред. пер. А. Тереньев, серия «Наланда» (Москва-Дели: Фонд «Сохраним Тибет», 2013), 536.
- Cornu, Philippe. *Tibetan Astrology*. Trans. from Franch by Gregor Hamish (Boston & London, Shambhala, 2002), 294.
- Csoma de Koros, Alekander. *Analysis of the Kanjur*. Pref. G. W. De Jong (Sri Satguru Publications, India, reprint 2015), 281.
- Gen Lamrimpa, *Transcending Time: An Explanation of the Kalachakra Six-Session Guru yoga*. Trans. B. Alan Wallace, ed. Pauly B. Fitze (Boston, Wisdom Publications, 1999), 384.
- Geshe Lhundub Sopa, Roger Jackson, John Newman. *The Whell of time The Kalachakra in Context* (Boston & London: Snow Lion, 1991), 159.
- Guenther, Herbert V. *The life and teaching of Naropa* (Oxford: Oxford University Press, 1963), 306.
- Hatchell, Christopher. *Naked Seeing* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 471.
- Henning, Edward and Jey Tsong Khapa. *Kalacakra and the Tibetan Calendar*. Ed. by Robert A. F. Thurman (New York: The American Institute of Buddhist Studies at Columbia University, 2007), 391.
- Jamgon Kongtrul Lodro Taye. *The Treasury of Knowledge. Book One: Myriad Worlds*. Trans. from tib. Kalu Rinpoche Translation Group (Boston and London: Snow Lion, 2003), 304.
- Jampa G. Dagthon and Jhampa Kalsang. *Tibetan Astronomy & Astrology* (Dharamsala: Soring Literary Research Department, Men-Tsee-Khang, 1998), 81.
- Janson, Svante. *Tibetan Calendar Mathematics* (Uppsala: Internet publication on the server of the Department of Mathematics, Uppsala University, December 2007).
- Khedrup Norsang Gyatso. *Ornament of Stainless Light*. Trans. by Gavin Kilty (Boston: Wisdom publications, 2004), 708.

- Ramble, Charles. "The assimilation of Astrology in the Tibetan Bon Religion". *Extreme-Orient, Extreme-Occident* 35 (2013): 199–232.
- Reigle, David. "The Lost Kalachakra Mula Tantra on the kings of Shambhala." *Kalachakra research publications*, 1, 1–4, 1986. https://www.academia.edu/6423778/The_Lost_Kalachakra_Mula_Tantra_on_the_Kings_of_Sambhala.
- Roerich, George N. *The Blue Annals (In Two parts)* (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers limited, 2016), 1311.
- Snellgrove, David and Richardson, Hugh. *A Cultural History of Tibet* (Boston & London: Shambhala, 1995), 309.
- Tenzin Sherab and Tenzin Tsewang Jamling. *A Concise Introduction to Tibetan Astrology* (Dharamsala: Tibetan Medical & Astro. The Institute of H. H. Dalai Lama, 2012), 120.
- Wallace, Vesna, *The Inner Kalachakrantra: A Buddhist Tantric View of the Individual* (Oxford University Press, 2001), 288.
- དུས་འཁོར་སྤྱི་དོན་བསྟན་པའི་ལྷན་ཁའོ། (dus 'khor spyi don bstan pa'i rgya mtsho). https://www.tbrc.org/#library_work_ViewByOutline-01CZ28731CZ3105%7CW2DB4577.
- དྲི་མེད་འོད་ཀྱི་རྒྱན། (dri med 'od kyi rgyan). <https://www.tbrc.org/#!rid=W30197>.
- རྗེ་བཙུན་གསུང་འབྲུག། (rje btsun ta ra na tha gsung 'bum). <https://www.tbrc.org/#!rid=W22277>.
- པན་ཆེན་ལོ་བཟང་ཆོས་ཀྱི་རྒྱལ་མཚན་གྱི་གསུང་འབྲུག། (pan chen blo bzang chos kyi rgyal mtshan gyi gsung 'bum). [https://www.tbrc.org/#!rid=O1GS106148%7CO1GS1061481GS106194\\$W23430](https://www.tbrc.org/#!rid=O1GS106148%7CO1GS1061481GS106194$W23430).
- དབྱུང་གསུམ་འབྲས་ཆེས་རྩེའི་བང་མཛོད་སྣང་བའི་དགའ་སྟོན། (dpyad gsum 'bras rtsis rat+na'i bang mdzod snang ba'i dga ston). <https://www.tbrc.org/#!rid=W1KG12787>.
- འཕགས་ལྷུ་རྒྱ་ནག་ཆེན་པོ་པོད་དང་སོག་ལྷུ་དུ་དམ་བའི་ཆོས་བྱང་ལྷུ་དཔག་བསམ་རྒྱན་བཟང། ('phags yul rgya nag chen po bod dang sog yul du dam pa'i chos byung tshul dpag bsam ljon bzang). <https://www.tbrc.org/#!rid=W1KG16754>.
- བེ་རུ་རུ་དཀར་པོ། (Bai DUrya dkar po). <https://www.tbrc.org/#!rid=W2CZ8040>.
- འབྲུང་ཆེས་མན་ངག་ལྷ་བའི་འོད་ཟེར། ('byung rtsis man ngag zla ba'i 'od zer). <https://www.tbrc.org/#!rid=W29569>.
- གཙུག་ལག་ཆེས་ཀྱི་རིག་པ་ནག་ཆེས་སྣང་སྲིད་མ་ལོང། (gTsug lag rtsis kyi rig pa nag rtsis snang srid me long). <https://www.tbrc.org/#!rid=W1KG13780>.
- སེའུ་དབང་འཕྲིན་ལམ། (Sewang Thinley), འབྲུང་ཆེས་ཆོག་འགྲུབ་གཙུག་ལག་ཀྱང་གསལ་སྟོན་མ། ('byung rtsis tshig 'grel gtsug lag kun gsal sgron me) (India, Astro Department Men-Tsee-Khang, 2008).
- གསུང་འབྲུག་མཁས་གྲུབ་རྗེ། (gsung 'bum mkhas grub rje). <https://www.tbrc.org/#!rid=W22111>.
- གསུང་འབྲུག་ཤེས་རབ་རྒྱལ་མཚན། (gsung 'bum/ shes rab rgyal mtshan). <https://www.tbrc.org/#!rid=W23727>.
- གསུང་འབྲུག་རིན་ཆེན་གྲུབ། (gsung 'bum/rin chen grub). <https://www.tbrc.org/#!rid=W22106>.

O. Kalantarova

THE CULTURE OF TIME IN TIBETAN BUDDHISM: THE INTRODUCTION TO THE HISTORIOGRAPHY OF KALACHAKRA

The article is devoted to the issue of the culture of time in Tibetan Buddhism. To study the subject, the author of the article chooses the doctrine of time, named Kalachakra Tantra, and its tradition of texts. In addition, the author pays attention to the importance of the open teachings of the HH Dalai Lama XIV in the 20th century beyond Tibet for the development of Kalachakra's scientific research. In fact, this essay is only the preparation for the historiographic research of Kalachakra. Therefore, first of all, the author decided to establish the cultural and information reason for this research in the field of Ukrainian Tibetology. The list of the main traditional texts dealing with The Wheel of Time, as well as its history, has become exactly that case.

The author spotlights the chronology of Kalachakra texts and comments. She notes the common core of the Buddhist and Bon versions of the origin of the doctrine. The researcher proposes to conduct the cultural review of the impact of Kalachakra on all spheres of the Buddhist cultural life: its manifestations in art, religious practice, and, particularly, in scientific reasoning.

Thus, we get an opportunity to consider the basic stages of the propagation of the doctrine and to notice the correlation between Kalachakra and calendar culture, embodied in the "black" and "white" calculations of the minor Buddhist astro-science. By the way, the basic texts of traditional Tibetan calculations considered in the essay confidently confirm this fact.

The author presents the idea of the structure of the Phenomenal World, described in Kalachakra, and marks the logical correlation between three levels of the Wheel of Time and three main branches of traditional Tibetan astrology. In addition, the author lightly touches the Kalachakra iconography to introduce its basic concepts.

The article prepares the background for further study of the comprehension of time in Tibetan Buddhism and emphasizes the relevance and prospects of the research of Kalachakra's doctrine and its practical use in terms of culture and philosophy.

Keywords: Kalachakra, Tibetan Buddhism, The Wheel of Time, tradition of calculations "tsi" (rtsis), "black" calculations, "white" calculations, Tibetan astrology, tantra.

Матеріал надійшов 04.04.2018